

Łukasz Tomasz Sroka

STAN BADAŃ NAD HISTORIĄ ŻYDÓW KRAKOWSKICH W XIX WIEKU

Począwszy od 1989 roku, historia Żydów cieszy się w Polsce bardzo dużym zainteresowaniem. W znacznej mierze wynika to z upadku cenzury, która obowiązywała w okresie PRL, a także głębokich przemian społecznych. Niemniej narodziny nowoczesnych, krytyczno-analitycznych badań nad dziejami Żydów na ziemiach polskich datuje się już na przełom XIX i XX wieku. Od tego czasu szczególną uwagę skupiają na sobie Żydzi krakowscy, głównie dlatego, że przez wieki Kraków stanowił jeden z ważniejszych ośrodków żydowskiego życia w Europie, zarówno pod względem gospodarczym, jak i kulturowym oraz demograficznym. Nie bez znaczenia jest także fakt, iż tutejsi wyznawcy religii mojżeszowej w poważnym stopniu przyczynili się do rozwoju miasta.

Część historyków za początek nowożytnej historiografii żydowskiej w Polsce przyjmuje pracę doktorską Mojżesza Schorra *Organizacja Żydów w Polsce od czasów najdawniejszych do r. 1772*, obronioną na Uniwersytecie Lwowskim w 1899 roku¹. Wyjątkowo obfity w wysokiej klasy twórczość okazał się okres II Rzeczypospolitej. Wówczas prace badawcze prowadzili historycy tej miary, co Majer Bałaban, Szymon Dubnow, Artur Eisenbach, Rafał Mahler i Emanuel Ringelblum. Kraków szczególnie wiele zawdzięcza profesorowi Majerowi Bałabanowi, który tutejszym Żydom poświęcił dzieło swojego życia zatytułowane: *Historia Żydów w Krakowie i na Kazimierzu 1304–1868*². Autor skupił się na relacjach polsko-żydowskich, zagadnieniach gospodarczych, życiu religijnym i kulturalnym Żydów oraz prądach religijnych i ideowych docierających do Krakowa. Nie pominął konfliktów wewnętrznych, których nigdy nie brakowało, przez co praca momentami ma charakter niemal sensacyjny. Inne opracowania Majera Bałabana poświęcone Żydom krakowskim to m.in. *Dzieje Żydów w Galicji i w Rzeczypospo-*

¹ Zob. R. Żebrowski, *Wokół genezy historiografii żydowskiej w Polsce*, [w:] *Żydzi i judaizm we współczesnych badaniach polskich*, t. II, pod red. K. Pilarczyka i S. Gąsiorowskiego, Kraków 2000, s. 189–203.

² Tom pierwszy (1304–1655) wydano w Krakowie w 1931 roku, natomiast tom drugi (1656–1868) wydano w Krakowie w 1936 roku. Warto nadmienić, że pierwsze wydanie pierwszego tomu, wówczas zatytułowane *Dzieje Żydów w Krakowie i na Kazimierzu*, ukazało się w 1912 roku.

litej Krakowskiej 1772–1868 (Lwów 1914) oraz *Przewodnik po żydowskich zabytkach Krakowa* (Kraków 1935).

Po drugiej wojnie światowej historycy skupili się głównie na tragedii Shoah, co jest w pełni uzasadnione.

ZAGADNIENIA RELIGIJNE, IDEOWE ORAZ SPOŁECZNO-POLITYCZNE

Do największych osiągnięć polskiej historiografii poświęconej Żydom należy zaliczyć pracę Andrzeja Żbikowskiego *Żydzi krakowscy i ich gmina w latach 1869–1919* (Warszawa 1995). Na obfitą ilość źródeł wykorzystanych przez Autora składają się głównie bogate zbiory związane z gminą krakowską, przede wszystkim Archiwum Żydowskiej Gminy Wyznaniowej w Krakowie, przejęte w okresie powojennym przez Żydowski Instytut Historyczny w Warszawie³. Andrzej Żbikowski skupił się na genezie i zasadach funkcjonowania gminy, jej finansach oraz inicjatywach: kulturalnych, edukacyjnych i charytatywnych⁴. Na analogiczną monografię zasługuje Żydowska Gmina Wyznaniowa w Podgórzu. Dobrymi przyczynkami do tego rodzaju studiów są prace: Barbary Zbroi *Żydowska Gmina Wyznaniowa w Podgórzu 1891–1936*⁵ oraz mojego autorstwa *Duchowość żydowska w Podgórzu. Różnorodność, zaangażowanie, napięcia*⁶, a także *Żydzi podgórcy. Kondycja społeczna i ekonomiczna*⁷.

Fundamentalny a zarazem pionierski charakter posiadają prace Tomasza Gąsowskiego, który najczęściej ujmuje historię Żydów z perspektywy Galicji, jednakże wiele uwagi poświęca mieszkańcom Krakowa. Wypada w tym miejscu wymienić takie tytuły, jak: *Między gettem a światem. Dylematy ideowe Żydów galicyjskich na przełomie XIX i XX wieku* (Kraków 1997); *Struktura narodowości-*

³ Zob. J. Hensel, *Zasoby archiwalne Żydowskiego Instytutu Historycznego*, [w:] *Źródła archiwalne do dziejów Żydów w Polsce*, opracowanie zbiorowe pod redakcją naukową B. Woszczyńskiego i V. Urbaniak, Warszawa 2001, s. 463–467.

⁴ Zob. również: A. Żbikowski, *Starania Żydów krakowskich o odzyskanie autonomii gminnej na przełomie lat 60. i 70. XIX stulecia*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego w Polsce” 1990, nr 2 (154), s. 53–77; tenże, *Żydowska Gmina Wyznaniowa w Krakowie na przełomie lat 60. i 70. XIX stulecia. Struktura i zakres działania*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego w Polsce” 1990, nr 3–4 (155–156), s. 49–71.

⁵ Praca opublikowana w: „Rocznik Krakowski” LXX: 2004, s. 45–59.

⁶ Praca złożona do druku w tomie Materiałów VII Sesji Podgórskiej.

⁷ Praca opublikowana w: „Rocznik Krakowski” LXXII: 2006, s. 173–180 oraz *W 90 rocznicę połączenia Podgórze i Krakowa. Materiały VI Sesji Podgórskiej*, red. J. Żółciak, Kraków-Podgórze 2005, s. 89–108.

wa ludności miejskiej w autonomicznej Galicji⁸ oraz Żydzi krakowscy w latach 1796–1939⁹.

Wiele zagadnień społeczno-gospodarczych związanych z Żydami podniósł w swoich pracach Jan M. Małecki, który jako jeden z pierwszych w gronie historyków uwzględniał dzieje Żydów w wykładach historii Krakowa i Galicji¹⁰. Do XIX i początku XX wieku odnoszą się takie jego prace, jak: *Ludność żydowska Galicji w dobie autonomii (1867–1914)*¹¹; *Zamieszki w Krakowie w kwietniu 1918 r. Pogrom czy rozruchy głodowe?*¹²; *Żydzi krakowscy w XIX wieku, wyjście z getta*¹³.

Historia Żydów małopolskich, w tym także krakowskich, w XIX wieku znalazła odzwierciedlenie w zredagowanej przez Feliksa Kiryka pracy zbiorowej *Żydzi w Małopolsce. Studia z dziejów osadnictwa i życia społecznego* (Przemyśl 1991). W tym zbiorze studiów znajdują się między innymi artykuły: Elżbiety Horn *Kwestia żydowska w obradach Galicyjskiego Sejmu Krajowego pierwszej kadencji (1861–1866)*, s. 171–179; Kazimierza Karolczaka *Ludność żydowska w Krakowie na przełomie XIX i XX wieku* (s. 251–264); Michała Śliwy *Kwestia żydowska w polskiej myśli socjalistycznej* (s. 273–288) oraz Ludwika Mroczyki *Przyczynki do kwestii żydowskiej w Galicji u progu Drugiej Rzeczypospolitej* (s. 297–308).

Istotnym źródłem wiedzy są publikacje pod wspólnym tytułem *Żydzi i judaizm we współczesnych badaniach polskich*, stanowiące pokłosie cyklicznych konferencji. Dotychczas ukazały się trzy tomy pod redakcją Krzysztofa Pilarczyka, współredaktorem drugiego tomu jest Stefan Gąsiorowski. W pierwszym tomie (Kraków 1997) znajduje się m.in. praca Bogusławy Czajeckiej *Działalność żydowskich stowarzyszeń kobiecych (zawodowych, oświatowych i charytatywnych) w Krakowie 1869–1939* (s. 249–256). Autorce, zasłużonej krakowskiej archiwistce, zawdzięczamy również wydane drukiem inwentarze: *Archiwum Związku Żydowskich Stowarzyszeń Humanitarnych „B'nei B'rith” w Krakowie (1892–1938). Zarys dziejów Związku. Historia zespołu i inwentarz* (Kraków 1994) oraz opracowany wspólnie z Markiem Gędkiem *Stowarzyszenie Humanitarne „Schlaraffia”*

⁸ Praca opublikowana w: „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne” 1998, z. 125, s. 89–108.

⁹ Praca opublikowana w: „Krzysztofor”. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego miasta Krakowa 1988, nr 15, s. 19–32.

¹⁰ Zob. J. Bieniarzówna, J.M. Małecki, *Dzieje Krakowa*, t. III: *Kraków w latach 1796–1918*, Kraków–Wrocław 1979.

¹¹ Praca opublikowana w: *O związkach demografii, statystyki i ekonometrii. Księga jubileuszowa dla uczczenia 50-lecia pracy naukowo-dydaktycznej Profesora Kazimierza Zajęca*, Kraków 1994, s. 231–245.

¹² Praca opublikowana w: *The Jews in Poland*, t. 1, pod red. A.K. Palucha, Kraków 1992, s. 245–257.

¹³ Praca opublikowana w: *Wspólnoty lokalne i środowiskowe w miastach i miasteczkach ziem polskich pod zaborami i po odzyskaniu niepodległości. Studia nad dziejami miast i mieszczaństwa*, s. 143–153.

w Krakowie (1909–1938). *Zarys dziejów Stowarzyszenia. Historia zespołu i inwentarz* (Kraków 1996).

Owoce podjętych przeze mnie badań jest praca poświęcona udziałowi Żydów w życiu publicznym Krakowa w latach 1850–1918, skupiająca się na elicie miasta: przedsiębiorcach, działaczach gospodarczych, radnych miejskich, uczonych, artystach etc¹⁴.

W życiu Żydów poczesne miejsce zajmowały problemy natury religijnej i światopoglądowej. Od czasu równouprawnienia coraz częściej stawali przed zasadniczym wyborem *między gettem a światem*¹⁵. Swoich zwolenników zyskiwała haskala oraz bliska jej idea asymilacji. Systematycznie rosła grupa Żydów nazywanych postępowymi, świetnie wykształconych i władających obcymi językami, obeznanych z dorobkiem światowej kultury. Domagali się oni reformy gminy żydowskiej oraz wzmoczenia ogólnej aktywności Żydów w mieście. Wynikiem skrupulatnych prac badawczych poświęconych temu środowisku jest książka Hanny Kozińskiej-Witt *Die Krakauer Jüdische Reformgemeinde 1864–1874* (Frankfurt nad Menem 1999)¹⁶. Na przeciwnym biegunie stał syjonizm, który postulował utworzenie niepodległego państwa żydowskiego w Palestynie. Syjoniści uważali, iż czas życia w diasporze powinien służyć przygotowaniu się do budowy własnego państwa. Owo przygotowanie się mogło następować na gruncie filozoficznym, kulturowym, naukowym etc. Syjoniści, którzy rozpoczęli swoją działalność pod koniec XIX wieku, w dwudziestoleciu międzywojennym stanowili już najważniejszą siłę polityczną wśród Żydów krakowskich. Oczekiwana jest praca traktująca o syjonistach w pierwszych latach ich działalności. To właśnie wtedy zasiane zostało ziarno, które po 1918 roku przyniosło pokaźny plon. Przedmiotem analizy naukowej powinny stać się między innymi: ideologia, taktyka działania, sylwetki działaczy, kontakty i współpraca z organizacjami zagranicznymi oraz spotkania czy też zderzenia ze środowiskami ideologicznie odmiennymi.

Odrębne studia powinny być poświęcone krakowskim chasydom, których rola w historii tego ruchu dotychczas nie została należycie wyeksponowana. Tymczasem Kraków znalazł się na międzynarodowej mapie ośrodków chasydyzmu już w XVIII wieku za sprawą Kalonymosa Kalmana Epsteina (1754–1823)¹⁷, autora

¹⁴ Maszynopis pracy zatytułowany *Żydzi w Krakowie w latach 1850–1918. Studium o elicie miasta* został złożony w 2006 r. do druku w Wydawnictwie Naukowym Akademii Pedagogicznej w Krakowie.

¹⁵ Tytuł wymienionej wyżej pracy T. Gąsowskiego.

¹⁶ Zob. również H. Kozińska-Witt, *Stowarzyszenie Izraelitów Postępowych w Krakowie 1864–74*, [w:] *Duchowość żydowska w Polsce. Materiały z Międzynarodowej Konferencji Dedykowanej Pamięci Profesora Chone Shmeruka. Kraków 26–28 kwietnia 1999*, pod red. M. Galasa, Kraków 2000, s. 309–325.

¹⁷ Kalonymos Kalman Epstein był uczniem dwóch wybitnych cadyków: Elimelecha z Leżajska, a później Jaakowa Icchaka z Lublina, zwanego Widzącym z Lublina. Syn K. K. Epsteina Aron został zię-

Maor wa-szemesz (hebr. Światło i słońce)¹⁸, kabalistycznego komentarza do *Pięcioksięgu* – jednego z fundamentalnych dzieł chasydzkich, które wydano po jego śmierci w 1842 roku. W 1785 roku Epstein zorganizował w Krakowie pierwszą grupę chasydów, którzy modlili się *wśród śpiewów, skoków, płasów i klaskania w ręce*¹⁹. Pod koniec XVIII wieku tutejsza gmina żydowska kilkakrotnie obrzucała ich klątwami, przez co Epstein musiał na pewien czas opuścić miasto. Od około 1815 roku skupiona wokół cadyka grupa posiadała własną modlitewnię²⁰.

DOROBEK KULTURALNY I OŚWIATOWY

Węzłowym zagadnieniem dotyczącym historii Żydów krakowskich są ich dokonania na niwie kulturalnej. Dotychczas dominowały badania poświęcone Kazimierzowi i Stradomowi. Wyróżniamy tu prace: Bogusława Krasnowolskiego *Rozwój urbanistyczny i architektoniczny miasta żydowskiego na krakowskim Kazimierzu*²¹; *Ulice i place krakowskiego Kazimierza. Z dziejów chrześcijan i Żydów w Polsce* (Kraków 1992); Izabelli Rejduch-Samkowej *Polska Jeruzolima. Bóżnice na Kazimierzu w Krakowie*²²; Stefana Świszczowskiego *Miasto Kazimierz pod Krakowem* (Kraków 1981); Jacka Zgrzebnickiego *Żydowski Kazimierz. Vademe-cum* (Kraków 1994)²³ oraz *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, tom IV: *Miasto Kraków*, część VI: *Kazimierz i Stradom. Judaica: bóżnice, budowle publiczne i cmentarze*, pod redakcją Izabelli Rejduch-Samkowej i Jana Samka (Warszawa 1995). Coraz częściej podejmowane są studia poświęcone aktywności kulturalnej Żydów w obrębie gminy, a także poza nią. Udany przykład takiej kompilacji jest praca Barbary Zbroi *Miasto umarłych. Architektura publiczna Żydowskiej Gmi-*

ciem Widzącego z Lublina; przewodził krakowskim chasydom do swojej śmierci w 1881 r. *Polski słownik judaistyczny. Dzieje – kultura – religia – ludzie*, t. I, oprac. Z. Borzymińska i R. Żebrowski, Warszawa 2003, s. 398.

¹⁸ Tytuł ten został zaczerpnięty dla nazwania zbioru studiów: *Światło i słońce. Studia z dziejów chasydyzmu*, pod red. M. Galasa, Kraków 2006.

¹⁹ H. Halkowski, *Kalman Kalonimus Epstein*, [w:] *Krakowianie. Wybitni Żydzi krakowscy XIV–XX wieku*, red. A. Kutylak, Kraków 2006, s. 31.

²⁰ *Polski słownik judaistyczny...*, s. 398.

²¹ Praca opublikowana w: „Krzysztoforzy”. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego miasta Krakowa 1988, nr 15, s. 84–98.

²² Praca opublikowana w: „Projekt”, nr 2’91 / 197, s. 34–38. Wersja angielskojęzyczna zatytułowana: *Polish Jerusalem. Synagogues in the Cracow district of Kazimierz*.

²³ Praca w dwóch wersjach językowych: polskiej i angielskiej.

ny *Wyznaniowej w Krakowie w latach 1868–1939* (Kraków 2005)²⁴, której atutem jest bogaty materiał ilustracyjny (projekty architektoniczne, zdjęcia współczesne i archiwalne). Warto wiedzieć, że piękny gmach Collegium Medicum przy ulicy Grzegórzeckiej 16 projektował żydowski architekt Józef Sare, a popularną wśród krakowian i turystów (ze względu na mieszczący się w niej EMPiK) kamienicę przy Rynku Głównym 5 Henryk Lamensdorf. Nie są to jedyne dokonania żydowskich architektów, a szły one w parze z tzw. marszem czy też migracją Żydów, która wiodła z Kazimierza, przez ulicę Stradom i Grodzką do centrum miasta, aż na Rynek Główny. Jackowi Purchli zawdzięczamy interesujące i bardzo dobrze udokumentowane studia poświęcone budowie Teatru im. Juliusza Słowackiego w Krakowie oraz zaangażowanemu w to dzieło architektowi żydowskiego pochodzenia Janowi Zawiejkiemu. Praca zatytułowana *Teatr i jego architekt* (Kraków 1993) napisana jest w dwóch językach: polskim i niemieckim (*Das Theater und sein Architekt*)²⁵.

W aktywność kulturalną Żydów wpisują się również przedstawienia teatralne. Możliwości badawcze związane z tym tematem zostały zarysowane w pracy *Teatr żydowski w Krakowie. Studia i materiały*, pod redakcją Jana Michalika i Eugenii Prokop-Janiec (Kraków 1995). Redaktorzy już na wstępie sygnalizują: *Oddając do rąk Czytelników niniejszą pracę zbiorową, pragniemy zwrócić uwagę, że nie jest ona historią teatru żydowskiego w Krakowie. To nie zamknięcie, nie summa dotychczasowych badań, ale swoisty rekonesans, szeroko pojęte „materiały”* (s. 7). Ze względu na zakresłone w niniejszej pracy ramy chronologiczne należy zwrócić uwagę na studia Jana Michalika *Tropem pierwszych przedstawień teatru żydowskiego w Krakowie* (s. 13–24) i Kazimierza Nowackiego *Gdzie dzisiaj gramy? O pomieszczeniach dla żydowskich zespołów teatralnych* (s. 25–27). Niemniej jednak nie można pominąć pozostałych studiów oraz materiałów.

Kluczem do zrozumienia dziejów Żydów jest edukacja. Ich szacunek dla wiedzy i wykształcenia sięga starożytności. Na przestrzeni wieków nie uległa zmianie zasada, wedle której człowiek uczony cieszył się większym szacunkiem niż bogaty. Nie znaczy to wszakże, iż w XIX wieku nie zaszły żadne zmiany, wręcz przeciwnie. W monarchii habsburskiej poprzez edukację próbowano „cywilizować” i asymilować Żydów²⁶. Polityka ta skończyła się fiaskiem. Jeśli ulegali asymilacji, to zazwyczaj na gruncie kultury polskiej (większe zainteresowanie Żydów kulturą niemiecką występowało we Lwowie). Tak czy inaczej Żydzi w coraz więk-

²⁴ Wśród innych prac autorki znajduje się m.in. *Edward Kreisler – zapomniany krakowski architekt*, „Rocznik Krakowski” LXXII: 2006, s. 181–211.

²⁵ Zob. również J. Purchla, *Z dziejów mieszczaństwa krakowskiego w XIX i XX wieku*, „Znak” 1985, nr 370–371 (9–10), s. 109–125.

²⁶ Zob. M.J. Adamczyk, *Edukacja a przeobrażenia społeczności żydowskich w monarchii habsburskiej 1774–1914*, Wrocław 1998.

szym stopniu interesowali się studiowaniem świeckich dyscyplin, takich jak prawo i medycyna. Nie bez znaczenia było w tym wypadku wprowadzenie równouprawnienia, dzięki któremu podwoje uczelni, na czele z Uniwersytetem Jagiellońskim, zostały dla młodzieży żydowskiej szerzej otwarte. Niniejsze zagadnienia zostały poddane naukowej eksploracji przez profesora Mariusza Kulczykowskiego, czego efektem jest znakomita książka *Żydzi – studenci Uniwersytetu Jagiellońskiego w dobie autonomicznej Galicji (1867–1918)*²⁷. Inne prace dotyczące tego zagadnienia, to m.in.: Janiny Bieniarzówny *Studenci – Żydzi na Wydziale Lekarskim UJ w pierwszej połowie XIX stulecia*²⁸, Kazimierza Rędzińskiego *Żydowskie szkolnictwo świeckie w Galicji w latach 1813–1918* (Częstochowa 2000)²⁹ oraz Jadwigi Suchmiel *Żydówki ze stopniem doktora wszech nauk lekarskich oraz doktora filozofii w Uniwersytecie Jagiellońskim do czasów II Rzeczypospolitej* (Częstochowa 1997)³⁰. Brakuje opracowań o charakterze monograficznym, analizujących żydowskie szkolnictwo świeckie i religijne oraz działalność oświatową stowarzyszeń i fundacji.

DZIAŁALNOŚĆ GOSPODARCZA

Historiografia wiele miejsca poświęca działalności handlowej Żydów krakowskich w XIX wieku, aczkolwiek nie jest to jeszcze temat gruntownie opracowany. Pożyteczne są w tym względzie prace o charakterze uniwersalnym, np. Juliusza Demela *Stosunki gospodarcze i społeczne Krakowa w latach 1846–1853* (Kraków 1951); *Stosunki gospodarcze i społeczne Krakowa w latach 1853–1866* (Wrocław 1958); Stanisława Kutrzeby i Jana Ptaśnika *Dzieje handlu i kupiectwa krakowskiego* (Kraków 1910) oraz Ignacego Schipera *Dzieje handlu żydowskiego na ziemiach polskich* (Warszawa 1937)³¹.

²⁷ Praca wydana w Krakowie w 1995 roku. Zob. również M. Kulczykowski, *Żydzi – studenci Uniwersytetu Jagiellońskiego w Drugiej Rzeczypospolitej (1918–1939)*, Kraków 2004.

²⁸ Praca opublikowana w: „Krzysztofor”. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego miasta Krakowa 1988, nr 15, s. 33–39.

²⁹ W szczególności podrozdział: *Szkola na Kazimierzu w Krakowie* (s. 122–134).

³⁰ Por. U. Perkowska, *Studentki Uniwersytetu Jagiellońskiego w latach 1894–1939. W stulecie immatrykulacji pierwszych studentek*, Kraków 1994.

³¹ W szczególności rozdziały: XXI – *Handel żydowski w Galicji i Wolnym mieście Krakowie w okresie 1772–1848* (s. 332–345), XXVI – *Rozwój handlu żydowskiego na obszarze Galicji w okresie 1848–1914* (s. 436–456).

Zainteresowanie historyków handlem żydowskim jest uzasadnione chociażby z tego powodu, że przez wieki większość Żydów utrzymywała się właśnie z tej profesji. Najliczniejsi byli drobni sklepikarze, kupcy obnośni i kramarze, którzy pchali swoje wózki z Kazimierza do centrum, wrosnięci mocno w pejzaż miasta. Zdecydowanie rzadziej występowali handlarze hurtowi. W 1811 roku z 303 Żydów – osób głównych, wyszczególnionych w spisie – 151 (49,8%) stanowili kramarze, straganiarze i inni kupcy detaliczni; 26 (8,6%) kupcy hurtowi i wekslarze; 52 (17,1%) szynkarze, sprzedawcy wina i miodu; 13 (4,3%) przemysłowcy (fabrykanci tytoniowi i właściciele mydlarni); 57 (18,8%) rzemieślnicy. Ponadto odnotowani zostali: 1 chirurg i 3 muzykanci (1,4%)³². Dzięki spisowi uzyskaliśmy ciekawy obraz rzeczywistości, który mógłby być dokładniejszy, gdyby uwzględniono w nim liczbę urzędników kahalnych, służbę domową, a przede wszystkim Żydów bez zawodu.

Żydzi zdołali zdominować krakowski handel, ale wielokrotnie miało to dla nich negatywne konsekwencje. Jako pierwsi bowiem w najwyższym stopniu odczuwali różnego rodzaju kryzysy polityczne i gospodarcze, kataklizmy oraz epidemie, które nawiedzały miasto. Mocno dał im się we znaki upadek gospodarczy i polityczny miasta, jaki rozpoczął się w połowie XVII wieku na wskutek epidemii, najazdu szwedzkiego i okupacji obcych wojsk³³. Ustrój Wolnego miasta Krakowa (1815–1846) pozostawiał wiele do życzenia, ale faktem jest, że handel rozwijał się w nim pomyślnie. Załamanie nastąpiło po wcieleniu Krakowa do Austrii (1846), a następnie do austriackiego obszaru celnego (styczeń 1847). Wiele firm nie zdołało się utrzymać w tym trudnym okresie i splajtowało. Juliusz Demel cytuje za „Gazetą Krakowską” listę firm, które w latach 1846 i 1847 upadły, aż dziewięć z dwunastu wymienionych należało do Żydów. Spis jest nieściśły, wymienia dwie firmy, które później z niego wycofano, nie uwzględnia natomiast wielu przedsiębiorstw i zakładów zlikwidowanych z innych powodów³⁴.

³² Dane procentowe wykazują stosunek do ogółu zawodowo czynnych osób głównych podanych w spisie. Na podstawie: I. Schiper, *Dzieje handlu żydowskiego na ziemiach polskich*, Warszawa 1937, s. 342.

³³ Niniejsze zagadnienia obecne są w pracach: J. Bieniarzówny, *Handel żydowski w stuleciu upadku Krakowa*, [w:] *Żydzi w dawnej Rzeczypospolitej. Materiały z konferencji „Autonomia Żydów w Rzeczypospolitej Szlacheckiej”*, Międzywydziałowy Zakład Historii i Kultury Żydów w Polsce, Uniwersytet Jagielloński 22–26 IX 1986, red. naukowa A. Link-Lenczowski, T. Polański, Wrocław 1991, s. 226–235; J.M. Małeckiego, *Handel żydowski u schyłku XVI i w I połowie XVII w. w świetle krakowskich rejestrów celnych*, [w:] *Żydzi w dawnej Rzeczypospolitej...*, s. 214–225; Sz. Kazuska, *Żydzi w handlu Krakowa w połowie XVII wieku*, Kraków 2005.

³⁴ J. Demel, *Stosunki gospodarcze i społeczne Krakowa w latach 1846–1853*, Kraków 1951, s. 259–261. Por. W. Kalinka, *Galicja i Kraków pod panowaniem austriackim. Wybór pism*, wyboru dokonał, wstępem i przypisami opatrzył W. Bernacki, Kraków 2001.

Lepszy czas dla handlu nastąpił pod koniec XIX wieku wraz z wkroczeniem miasta na ścieżkę industrialnej transformacji³⁵. Asortyment oferowany przez Żydów był bardzo szeroki, w jego skład wchodziły między innymi: bławaty, sukna, odzież używana, wyroby skórzane, fajans, artykuły norymberskie i mydlarskie, wyroby kolonialne (m.in. korzenne, herbata), mleko, jaja i ryby. Pośredniczyli w handlu zbożem i bydłem. Trudnili się również sprzedażą alkoholu, w tym także handlem hurtowym wódką, co ze względu na wzrastające w XIX wieku zjawisko alkoholizmu nie przysporzyło im sympatii. Pamiętajmy, że to właśnie Żydzi byli pionierami w handlu książkami na ziemiach polskich. Rozprowadzając książki, także te zakazane przez cenzurę, przyczyniali się do rozwoju kultury i oświaty. W swojej ofercie posiadali wydawnictwa polskie i zagraniczne, nowe i używane. Niniejszy temat podjął jako jeden z pierwszych Ryszard Löw, autor m.in. *O żydowskich antykwariuszach księgarskich w Krakowie*³⁶ oraz *O (żydowskiej) miłości do (hebrajskich) ksiąg*³⁷.

Znamienne, że historiografia potraktowała rzemiosło żydowskie w Krakowie – jeżeli można tak to określić – po macoszemu. A przecież ta gałąź gospodarki obok handlu i obrotu pieniędzmi również stanowiła domenę tutejszych Żydów. Póki co, mamy do dyspozycji opracowania, skądinąd dobre lub bardzo dobre, które jednak nie wyczerpują tego niezmiernie ważnego i ciekawego tematu, gdyż najczęściej nie odnoszą się bezpośrednio do interesującego nas okresu i obszaru. Zainteresowani historią Krakowa mogą sięgnąć do prac: I. Bornsteina *Rzemiosło żydowskie w Polsce* (Warszawa 1936), Aleksandra Hafftki *Żydowski stan rzemieślniczy w Polsce odrodzonej*³⁸ oraz Maurycyego Horna *Żydowskie bractwa rzemieślnicze na ziemiach polskich, litewskich, białoruskich i ukraińskich w latach 1613–1850* (Warszawa 1998). Cenne informacje można znaleźć w pracach: Klemensa Bąkowskiego *Dawne cechy krakowskie* (Kraków 1903); Feliksa Kiryka *Cechowe rzemiosło metalowe. Zarys dziejów do 1939 roku* (Warszawa–Kraków 1972) oraz Walentyny Najdus *Ewolucja stowarzyszeń rzemieślników galicyjskich w latach 1772–1918*³⁹.

Literatura, którą dysponujemy, powinna stanowić punkt wyjścia do dalszych, pogłębionych prac analitycznych. Jest to postulat tym ważniejszy, iż osobiście przy okazji kwerend archiwalnych miałem okazję przekonać się, iż źródła związane

³⁵ Zob. L. Mrocza, *Krakowianie. Szkice do portretu zbiorowego w dobie industrialnej transformacji 1890–1939*, Kraków 1999.

³⁶ Praca opublikowana w: „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego w Polsce” 1992, nr 2–3 (162–163).

³⁷ Praca opublikowana w: „Scriptores” 2003, nr 1 (27), s. 50–54.

³⁸ Praca opublikowana w: *Żydzi w Polsce odrodzonej*, pod red. I. Schipera, A. Tartakowera, A. Hafftki, Warszawa 1932–1933.

³⁹ Praca opublikowana w: *Drobnomieszczaństwo XIX i XX wieku. Studia*, t. III, pod red. S. Kowalskiej-Glikman, Warszawa 1992, s. 68–130.

z rzemiosłem znajdują się w wyjątkowo złym stanie. Czytane w Archiwum Państwowym w Krakowie księgi, na przykład Księga posiedzeń cechu filialnego piekarskiego⁴⁰, w niektórych miejscach po prostu kruszyły się. Cenne byłoby rychłe podjęcie prac poświęconych organizacji cechowej w okresie porozbiorowym oraz roli rzemiosła żydowskiego w rozwoju gospodarczym miasta, a także studia prozopograficzne dotyczące tej grupy społecznej. Nie spotkało się z należyтым odzewem pytanie Mariusza Kulczykowskiego: *Protoindustrializacja – nieprzyjęta propozycja badawcza?* – postawione na łamach pracy zbiorowej *Poprzez stulecia*⁴¹. Polska nauka nie jest w odpowiednim stopniu reprezentowana w programie badań protoindustrialnych (pionierami tych badań w Polsce są Waław Długoborski i Mariusz Kulczykowski). Jeśli badania związane z protoindustrializacją zostałyby podjęte, to powinni w nich zostać uwzględnieni Żydzi krakowscy, którzy w tym procesie odegrali rolę niepoślednią. Przy tej okazji można by oddać należne w historiografii miejsce Żydom podgóńskim, którzy na tle galicyjskim wyróżniali się wysoką kondycją społeczną i ekonomiczną⁴².

W tym miejscu natrafiamy na kolejne, zasadnicze z punktu widzenia kulturowego i gospodarczego zagadnienie, jakim są stosunki własnościowe i środowisko właścicieli kamienic. Pionierskie badania w tym zakresie podjął Kazimierz Karolczak, spod którego pióra wyszła doskonała praca *Właściciele domów w Krakowie na przełomie XIX i XX wieku. Z badań nad dziejami Krakowa* (Kraków 1987). Jej lektura stanowi punkt wyjścia do studiów poświęconych krakowskiemu kamienicznikom oraz transformacji, jaką miasto przeżyło na przełomie XIX i XX wieku.

BIOGRAFIE

Poważną lukę w historiografii uzupełniła praca zbiorowa *Krakowianie. Wybitni Żydzi krakowscy XIV–XX w.*, wydana przez Muzeum Historyczne Miasta Krakowa (Kraków 2006). Integralną część projektu stanowiła wystawa o tym samym tytule. Całym przedsięwzięciem kierował Eugeniusz Duda, ceniony badacz historii krakowskich Żydów⁴³. Omawiane wydawnictwo to słownik biograficzny, jak to

⁴⁰ Archiwum Państwowe w Krakowie, sygn. III/11/11.

⁴¹ M. Kulczykowski, *Protoindustrializacja – nieprzyjęta propozycja badawcza?*, [w:] *Poprzez stulecia. Księga ofiarowana Profesorowi Antoniemu Podrazie w 80. rocznicę Jego urodzin*, pod red. D. Czerskiej, Kraków 2000, s. 145–153.

⁴² Zob. Ł.T. Sroka, *Żydzi podgóńscy. Kondycja społeczna i ekonomiczna*, „Rocznik Krakowski” LXXII: 2006, s. 173–180.

⁴³ Autor m.in. *Krakowskich judaików*, Kraków 1991; *Starej Bóznicy na Krakowskim Kazimierzu*, „Krzysztofor”. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego miasta Krakowa 1998, nr 20, s. 39–50.

ujęto w tytule, *wybitnych Żydów krakowskich*⁴⁴, prezentujący sylwetki rabinów, polityków i społeczników, kupców, przemysłowców, działaczy gospodarczych, lekarzy, naukowców, drukarzy i wydawców oraz artystów i literatów. Biogramy uzupełnione zostały unikatowymi fotografiami oraz zestawieniami źródeł. Czytelnicy otrzymali świadectwo fascynujących dokonań wielu pokoleń.

Kreślącemu niniejszy artykuł powierzono przygotowanie biogramów ośmiu osób, w tym Józefa Oettingera (1818–1895), lekarza i wykładowcy historii medycyny, który w 1873 roku został pierwszym profesorem Uniwersytetu Jagiellońskiego wyznania mojżeszowego, oraz Abrahama Ozjasza Thona (1870–1936), rabina, socjologa, publicysty, a nade wszystko jednego z głównych ideologów syjonizmu na ziemiach polskich, który w 1897 roku objął (po przyjeździe ze studiów w Berlinie) funkcję rabina i kaznodziei w reformowanej synagodze Tempel. Z tego powodu nie wziął udziału w I Kongresie Syjonistycznym w tym samym roku w Bazylei, chociaż wspomagał Teodora Herzla w jego przygotowaniu. W latach 1919–1935 Thon zasiadał w polskim Sejmie.

Do bardziej znanych postaci pochodzenia żydowskiego w gronie XIX-wiecznych uczonych należy Ludwik Gumpłowicz (1838–1909), prekursor nowoczesnej socjologii i prawnik. Jego biografia doskonale odzwierciedla złożoność relacji polsko-żydowskich w XIX-wiecznym Krakowie. Chociaż darzył szacunkiem kulturę polską, kształcił się na Uniwersytecie Jagiellońskim i posiadał wśród Polaków wielu przyjaciół, to jako Żyd, a na dodatek wolnomyśliciel, znajdował się na cenzurowanym. Załamanie jego kariery naukowej nastąpiło w 1868 roku wraz z podjętymi przez niego staraniami o habilitację. Przedłożył dwie rozprawy: *Wola ostatnia w rozwoju dziejowym i umiejetynym* („Czasopismo Poświęcone Nauce Prawa” 1863, z. VI, IX, X; 1864, z. II, Kraków 1864) oraz *Prawodawstwo polskie względem Żydów* (Kraków 1867), które ze względu na ich antyklerykalny charakter zostały odrzucone przez recenzentów. Kilka lat poświęcił działalności społecznej (zasiadał w Radzie Miasta) oraz publicystycznej (związany był z redakcją dziennika informacyjno-politycznego „Kraj”). Ostatecznie w 1875 roku zdecydował się na wyjazd do Grazu, gdzie na tamtejszym uniwersytecie ponownie oddał się pracy naukowej. W 1876 roku habilitował się w zakresie nauk prawnych, a tytuł profesora nadzwyczajnego uzyskał w 1882. Uczestniczył w kongresach socjologicznych w Paryżu oraz Londynie, został członkiem, a w 1895 roku wiceprzewodniczącym międzynarodowego Instytutu Socjologicznego w Paryżu⁴⁵.

⁴⁴ Autorami biogramów są: Czesław Brzoza, Elżbieta Długosz, Eugeniusz Duda, Henryk Halkowski, Anna Jodłowiec-Dziedzic, Hanna Kozińska-Witt, Beata Łabno, Sean Martin, Jacek Salwiński, Łukasz Tomasz Sroka, Kamil Stepan, Natasza Styra i Ewa Szaflarska.

⁴⁵ Do najważniejszych prac Gumpłowicza, które przetłumaczono na języki obce, zaliczają się: *Der Rassenkampf. Soziologische Untersuchungen* (1883), *Die soziologische Staatsidee* (1892), *Geschichte der Staatsteorien* (1905), *Rasse und Staat* (1875), *Rechtsstaat und Socialismus* (1881), *Socialphilosophie im Umriss* (1909), *Soziologie und Politik* (1892) oraz *System socjologii* (1887).

Życie i twórczość Ludwika Gumpłowicza opisują: K. Bytomska, *Ludwik Gumpłowicz — Polak, Żyd, twórca europejskiej socjologii na wrogim tle swoich czasów*⁴⁶, A. Gella, *Ewolucjonizm a początki socjologii (Ludwik Gumpłowicz i Lester Frank Ward)*, (Wrocław 1966), A. Niemojewski, *Listy A. Niemojewskiego do L. Gumpłowicza z okresu „Legend” i przekładu „Życia Jezusa”*, wyd. H. Barycz (Wrocław 1950), R. Żebrowski, *Mojżesz Schorr i jego listy do Ludwika Gumpłowicza* (Warszawa 1994). Na wyróżnienie zasługują prace Hanny Kozińskiej-Witt, m.in.: *Asymilacja po krakowsku. Przypadek Ludwika Gumpłowicza*⁴⁷, *Das „Judenverbesserungsprogramm” von Ludwik Gumpłowicz in der Krakauer Tageszeitung „Kraj”*⁴⁸, *Ludwig Gumpłowicz's Programme for the Improvement of the Jewish Situation*⁴⁹. W 1986 roku w Wiedniu wydano wybór prac Ludwika Gumpłowicza zatytułowany *Ludwig Gumpłowicz oder Die Gesellschaft als Natur*, w opracowaniu i ze wstępem Emila Brixia.

Wielu wybitnych rabinów, naukowców, artystów, przedsiębiorców i polityków wciąż czeka na swoich biografów.

Poza tym nadal brak leksykonu dziejów ludności żydowskiej w Krakowie w XIX wieku. Za wzór może uchodzić *Leksykon dziejów ludności żydowskiej Kielc 1789–1999*, autorstwa Krzysztofa Urbańskiego (Kraków 2000, wyd. 2 poprawione Kraków 2002). Uzupełnieniem dla leksykonu obejmującego swoim zasięgiem XIX wiek powinna być encyklopedia Żydów krakowskich, której ramy chronologiczne z jednej strony sięgałyby średniowiecza, z drugiej czasów współczesnych. Wydaje się, że tego rodzaju wyzwanie może podjąć zespół badawczy, składający się z naukowców związanych z Akademią Pedagogiczną w Krakowie, Uniwersyteciem Jagiellońskim, Archiwum Państwowym w Krakowie, Muzeum Historycznym miasta Krakowa, Międzynarodowym Centrum Kultury w Krakowie oraz innymi instytucjami.

BADANIA PRASOZNAWCZE

Omawiając historiografię poświęconą Żydom krakowskim w XIX wieku, nie można pominąć możliwości, jakie stwarzają badania prasoznawcze. Stan badań

⁴⁶ Praca opublikowana w: *Kwestia żydowska w XIX wieku. Spory o tożsamość Polaków*, pod red. G. Borkowskiej i M. Rudkowskiej, Warszawa 2004, s. 181–191.

⁴⁷ Praca opublikowana w: „Teksty Drugie” 1992, nr 5, s. 92–101.

⁴⁸ Praca opublikowana w: „Newsletter. Archiv für die Geschichte der Soziologie in Österreich” 1992, nr 9, s. 3–8.

⁴⁹ Praca opublikowana w: „Polin” 1999, t. 12, s. 73–78.

prasoznawczych związanych z tematyką żydowską jest wciąż niezadowalający. Prace, które można czynić w tym zakresie, dzielą się na te związane z prasą polską oraz żydowską, dalszych podziałów można dokonać na płaszczyźnie językowej. Szczególne niedostatki odnotowujemy w stosunku do prasy wydawanej przez samych Żydów, w językach jidysz i hebrajskim⁵⁰. Naukowcy, którzy chcieliby obecnie podjąć tego rodzaju wyzwanie, mają już do dyspozycji podstawowe narzędzia. Nakładem wydawnictwa Austeria ukazał się *Słownik polsko-jidysz* (Kraków 2006). W przypadku języka hebrajskiego wyróżnia się *Nowy słownik polsko-hebrajski, hebrajsko-polski* (Warszawa–Tel Awiw 1999). Wielce użyteczne jest opracowanie Mariusza Jakubka *Prasa krakowska 1795–1918. Bibliografia* (Kraków 2003). Do wydawnictwa książkowego dołączona jest wersja elektroniczna na płycie CD. Autor zebrał tytuły wielu czasopism oraz podstawowe, a jednocześnie kluczowe informacje na ich temat, takie jak: czas ukazywania się, miejsce i częstotliwość wydawania, redaktorzy naczelni i odpowiedzialni, wydawca, drukarnia, cena i format. Praca ta powinna znajdować się w bibliotece każdego badacza dziejów dziewiętnastowiecznego Krakowa, nie tylko prasoznawcy.

Poznając prasę, lepiej poznamy życie toczące się wewnątrz społeczności żydowskiej. Jakże mało wiemy o naszych żydowskich sąsiadach, nie tylko tych najbardziej zasłużonych, ale także tzw. szarych ludziach. Jakie były ich myśli, pragnienia, aspiracje? Co sprawiało im radość, a co smutek? Kogo z Polaków darzyli szacunkiem i za co? Kogo nie lubili, a kogo się obawiali? Kto napawał ich dumą, a kto przysparzał im wstydu? Coraz lepiej poznajemy elity żydowskie, a co z marginesem społecznym, który występuje przecież w każdej społeczności? Jakie wydarzenia natury towarzyskiej i kryminalnej wstrząsały Żydami krakowskimi? Jak rabini i inni Żydzi religijni reagowali na negatywne zjawiska społeczne? Na wiele z tych pytań możemy odpowiedzieć tylko dzięki studiowaniu prasy. Świadkowie już nie żyją, a ludzie z niższych sfer nie mieli zwyczaju pisania pamiętników.

Równie oczekiwane są badania związane z prasą katolicką wydawaną w XIX wieku. Dokładne przestudiowanie relacji na linii Kościół katolicki–Żydzi pozwoliłoby zrozumieć wiele procesów, które miały wówczas swój początek, a zdecydowanie rozwinęły się już w XX wieku. Interesujący jest również dialog (przechodzący momentami w spór) na temat Żydów, prowadzony wewnątrz środowiska kościelnego właśnie na forum prasy.

⁵⁰ Żydzi wydawali oczywiście również prasę w języku polskim.